

IKIMATARUL ÎN MANUSCRISE DIN ROMÂNIA

OZANA ALEXANDRESCU

Titre traduit : L'Oikematarion en manuscrits gardés en Roumanie

Résumé

L'étude s'occupe de l'analyse des deux manuscrits de l'*Oikematarion* conservés en Roumanie. Partant d'une recherche comparée, nous avons reconstitué le contenu du volume, avec des lacunes, et nous avons mis en lumière le problème des témoignages apparemment notés d'une façon erronée ; un tel témoignage indique le point d'où la structure propre d'un certain mode se transpose sur d'autres marches, telle qu'elle est présentée dans les exemples offerts par la transcription.

Mots clés : Oikematarion, Hymne Acathiste, transposition.

Imnul Acatist a fost inclus, în vechime, în culegerea numită Kondakar, ulterior devenit Ikimatar¹.

În tradiția manuscrisă Imnul Acatist se regăsește în două modalități de includere în volum: în varianta completă, cea cu 24 de icoase, și sub forma unor icoase dispartate². Pentru icoase izolate au compus muzica mai mulți autori: Ioan Glykys, Nikeforos Ithikos, Ioan Koukouzeles, Ioan Tzaknopoulos, Manouil Hrysaf, Balasios Iereos, Hrysafis cel Nou, Antonios Iereos, Petros Peloponesios, Petros Bereketes, Parthenios Meteorites, Dimitrios Lotos, Ioasaf Dionisiates.

Versiunea completă au compus-o doar patru autori: Ioan Kladas, Ioan Plousiadenos, Benediktos Episkopopoulos și Anastasios Rapsaniotes. Versiunea lui Ioan Kladas, cea mai veche, este datată aproximativ la 1400 și a fost selectată în volume până în secolul al XVIII-lea, când a fost prelucrată sub forma exighisirii de către Petru Peloponesios. După adoptarea reformei hrisantice, creația lui Kladas a fost transpusă în noua notație de către Grigorios Protopsaltul și Hourmouzos Hartofilax³.

În fondul de manuscrite existent în România există doar două volume care cuprind Imnul Acatist. Unul se găsește în fondul Bibliotecii Centrale Universitare „M. Eminescu” din Iași (BCUME gr. I–20, abreviat în continuare: Ms. I–20), iar cel de al doilea este unicul manuscris în notație neumatică din fondul Bibliotecii Centrale Universitare „Carol I” din București (BCUB [gr.] 397, abreviat în continuare: Ms. 397), ambele copiate în primele decenii ale secolului al XVII-lea⁴. Întrucât cele două volume sunt singurele din categoria Ikimatar păstrate în România și existența acestora nu este cunoscută în literatura de specialitate, ne-am propus o prezentare mai detaliată în cele ce urmează.

Începutul Imnului Acatist – condacul (*prooimion*) Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ – nu figurează în toate volumele care cuprind varianta completă cu cele 24 de icoase⁵. Este posibil ca această practică să fi fost una obișnuită în tradiția manuscrisă și ca primul condac să fi fost copiat în altă categorie de culegere, respectiv în

¹ Manoles K. Chatzeziakoumes, *Cheirographa ekklesiastikes mousikes. 1453–1820*, Atena, 1980, p. 230.

² Flora Kritikou, *O Akathistos Hymnos ste Byzantine kai metabyzantine melopoia*, Atena, 2004, p. 116.

³ Kritikou, p.156

⁴ Ozana Alexandrescu, *Catalogul manuscriselor muzicale de tradiție bizantină din secolul al XVII-lea*, București, 2005, p. 198, p. 282.

⁵ Manoles K. Chatzeziakoumes, *Mousika cheirographa tourkokratias (1453-1832)*, Atena, 1975, p. 63, p. 151–153 și M. K. Chatzeziakoumes, *Cheirographa ekklesiastikes mousikes. 1453–1820*, Atena, 1980, p. 111, p. 138, p. 148; Gr. Stathis, *Les manuscrits de musique byzantine. Mont Athos. Catalogue descriptif des manuscrits de musique byzantine conservés dans les bibliothèques des monastères et des scètes du Mont Athos*, Atena, vol. I (1975), p. 51, vol. II (1976), p. 515, vol. III (1993), p. 323, p. 659, p. 737.

Antologhion. Există numeroase volume în care se găsește acest *prooimion*, singular, fără să fie însoțit de vreun icos din cele 24 ale imnului; în unele volume mai cuprinzătoare proemiul Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ este inclus chiar în mai multe versiuni. Spre exemplificare am selectat mai multe manuscrise din secolul al XVII-lea în care figurează Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ. Compoziția atribuită lui Ioan Kladas în ehul 4 plagal se află în următoarele manuscrise din fondul grecesc al Bibliotecii Academiei Române (BAR): 1096, f. 229; 832, f. 266^v; 867, f. 526^v. Versiunea atribuită lui Georgios Raidestinos în ehul 1 plagal se găsește în BAR gr. 832, f. 270 și BAR gr. 867, f. 530^v. De asemenea în ehul 1 plagal este și varianta lui Balasios care se găsește în BAR gr. 832, f. 272 și BAR gr. 867, f. 528. Cu indicația ἕτερον σύντομον δίχορον, în ehul 4 plagal se găsește în BAR gr. 832, f. 278; cu indicația ἕτερον ὅπερ λέγεται καὶ πολιτικὸν δίχορον în BAR gr. 867, f. 531^v. O atribuire mai rar întâlnită este varianta lui Hrysaf, în ehul 4 plagal cu indicația δίχορον, care se află în manuscrisul MNAR (Muzeul Național de Artă al României) 26, f. 144^v. O altă versiune are indicația τὸ παρὸν φάλλονται ἀργῶς καὶ μετὰ μέλους, de asemenea în ehul 4 plagal, se găsește în BAR gr. 663, f. 46 și în BCUME Iași gr. I-40, f. 138. Doar cu indicația tipiconală de sărbătoare (τὸ παρὸν φάλλεται τῷ σαββάτῳ τῆς ἀκαθίστου), în ehul 4 plagal se găsește în manuscrisul gr. 99 din biblioteca Muzeului Olteniei din Craiova. Fără nici o indicație Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ se află în Ms. gr. 27 din fondul Arhivelor Naționale Craiova, în BAR gr. 793, f. 95^v și BAR gr. 564, f. 252 și f. 254^v. Fără eh notat se găsește în Ms. gr. 94, Muzeul Olteniei din Craiova, f. 46 și Ms. gr. III-93 BCUME Iași, f. 1.

Cele două Ikimate din România nu prezintă acest proemiu; Ms. 397 este un volum cu începutul și finalul pierdute și cu multe file lipsă în interior. Ms. I-20 este aparent complet, în continuarea Imnului Acatist (ff. 1-126) fiind notate prokimenenele săptămânale, alăturare de conținut ce se regăsește și în cazul manuscrisului Leimonos 256⁶. În Ms. I-20 începutul este direct cu primul icos Ἄγγελος πρωτοστάτης, acesta fiind și cazul volumelor la care am făcut trimitere în nota 5. Totuși, rămâne sub semnul întrebării o eventuală lipsă de text întrucât indicația de autor de pe f. 1 din Ms. I-20 este cea care de obicei este prevăzută pe parcurs, respectiv τοῦ λαμπαδαρίου. Însemnarea completă ce precede icosul Ἄγγελος πρωτοστάτης este Ἀκάθιστος ποιηθεῖσα παρὰ κύρ Ἰωάννου λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ, μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν παλαιάν ὡς αὐτὸς γράφει, după cum figurează în manuscrisele Iviron 957 (Athos) și Leimonos (Lesbos) 256.

În ceea ce privește textul literar nu am descoperit particularități la volumele din România. Structurarea textului în cadrul unui icos presupune pe lângă repetări de cuvinte, reluări de versuri, atât succesiv cât și alternativ. Întregul icos este împărțit în mai multe secțiuni, variabile ca întindere, prin kratimă, fragmentul fără text literar și acesta de dimensiuni variabile. Cunoscut și sub termenul de tererem, segmentul de kratimă utilizează diferite silabe, *terere, anane, tototo*. Spre exemplificare vom prezenta dispunerea versurilor din icosul Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι, așa cum se găsește în Ms. I-20 Iași. Am ales acest icos deoarece se poate face o comparație și cu dispunerea textului literar în versiunea unui manuscris mai vechi, așa cum apare în studiul semnat de Adriana Șirli dedicat Imnului Acatist⁷.

Dispunerea textului în Ms. I-20 este următoarea:

1. Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι ἢ παρθένος ζητοῦσα
1. Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι ἢ παρθένος ζητοῦσα
1. Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι ἢ παρθένος ζητουσα
2. Ἐβόησε πρὸς τὸν λειτουργοῦντα
2. Ἐβόησε πρὸς τὸν λειτουργοῦντα
1. Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι ἢ παρθένος ζητουσα
2. Ἐβόησε πρὸς τὸν λειτουργοῦντα
3. Ἐκ λαγόνων ἀγνῶν υἰόν
4. Πῶς ἐστὶν τεχθῆναι δυνατόν; λέξον μοι
4. Πῶς ἐστὶν τεχθῆναι δυνατόν; λέξον μοι

⁶ Manoles K. Chatzegiakoumes, *Mousika cheirographa tourkokratias (1453-1832)*, Atena, 1975, p. 63.

⁷ A. Șirli, *The Akathistos Hymn in the Musical Manuscripts of the 14th and 15th Centuries*, în: RRHATMC 19, 1982, p. 37.

3. Ἐκ λαγόνων ἀγνῶν υἰόν
 4. Πῶς ἐστὶν τεχθῆναι δυνατόν; λέξον μοι
 5. Πρὸς ἣν ἐκεῖνος ἔφρασεν ἐν φόβῳ πρὶν κραυγάζων οὕτως
tererem
 5. Πρὸς ἣν ἐκεῖνος ἔφρασεν ἐν φόβῳ πρὶν κραυγάζων οὕτως
 6. Χαῖρε βουλῆς ἀπορρήτου μύστις
 6. Χαῖρε βουλῆς ἀπορρήτου μύστις
 7. Χαῖρε σιγῇ δεομένων πίστις
 6. Χαῖρε βουλῆς ἀπορρήτου μύστις
 7. Χαῖρε σιγῇ δεομένων πίστις
 8. Χαῖρε τῶν θαυμάτων Χριστοῦ τὸ προοίμιον
 9. Χαῖρε τῶν δογμάτων αὐτοῦ τὸ κεφάλαιον
tererem
 8. Χαῖρε τῶν θαυμάτων Χριστοῦ τὸ προοίμιον
 9. Χαῖρε τῶν δογμάτων αὐτοῦ τὸ κεφάλαιον
tererem scurt
 10. Χαῖρε κλίμαξ ἐπουράνιε δι' ἧς κατέβη ὁ θεός
 11. Χαῖρε γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν
tererem
 10. Χαῖρε κλίμαξ ἐπουράνιε δι' ἧς κατέβη ὁ θεός
 11. Χαῖρε γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν
 12. Χαῖρε τὸ τῶν ἀγγέλων πολυθρόλλητον θαῦμα
 13. Χαῖρε τὸ τῶν δαιμόνων πολυθρήνητον τραῦμα
tererem
 12. Χαῖρε τὸ τῶν ἀγγέλων πολυθρόλλητον θαῦμα
 13. Χαῖρε τὸ τῶν δαιμόνων πολυθρήνητον τραῦμα

1-1-1-2-2-1-2-3-4-4-3-4-5-kratimă-5-6-6-7-6-7-8-9-kratimă-8-9-kratimă-10-11-kratimă-10-11-12-13-kratimă-12-13.

O cercetare foarte detaliată a reclamat Ms. 397, un volum cu multe lipsuri. În urma citirii paralele a textului în cele două manuscrise în discuție, se observă precis cât anume lipsește din Ms. 397. În primul rând are începutul pierdut, lipsă ce însumează primele șase icoase. Corespondența dintre cele două volume începe cu icosul 7 Ἦχουσάν οἱ ποιμένες: Ms. I-20, f. 33 = Ms. 397, f. 1; icosul 8 Θεοδρόμον ἀστέρα: Ms. I-20, f. 38^v = Ms. 397, f. 6^v; icosul 9 Ἴδον παῖδες Χαλδαίων: Ms. I-20, f. 41 = Ms. 397, f. 9^v; icosul 10 Κήρυκες θεοφόροι: Ms. I-20, f. 46 = Ms. 397, f. 13^v; icosul 11 Λάμπας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ: Ms. I-20, f. 50^v = Ms. 397, f. 16^v. Începând cu acest icos există lipsă de file după cum urmează: între 23^v-24 există o lipsă de aproximativ 25 de rânduri față de Ms. I-20, suprapunerea textului se reia pe f. 24 cu textul care se află în Ms. I-20 pe f. 59^v, rândul 5 și care face parte din icosul 12 Μέλλοντος Συμεῶνος, cu incipitul în Ms. I-20 la f. 58^v. Următoarea ruptură este între f. 26^v-27, pe f. 27 se reia textul care în Ms. I-20 se află la f. 63^v, rândul 9 și care aparține de icosul 13 Νέαν ἔδειξε κρίσιν, cu incipitul la f. 62^v în Ms. I-20. În interiorul acestui icos se mai înregistrează o diferență între cele două volume, și anume o kratimă care nu corespunde în ambele. Astfel corespondența are o breșă între Ms. I-20, f. 65^v, rând 5 = Ms. 397, f. 28^v, rând 3 și f. 68^v, rând 1 = f. 29, rând 1. Icosul 14 Ξένον τόχον ἰδόντες, cu incipitul în Ms. I-20 pe f. 71^v este complet dispărut din Ms. 397. Suprapunerea se reia la f. 31, rând 7, care este pe f. 74 în Ms. I-20, deja textul din icosul 15 Ὅλος ἦν ἐν τοῖς κάτω. Următoarea lipsă se înregistrează între Ms. 397, f. 36^v = Ms. I-20, f. 81, rând 5 și f. 37 = f. 82, rând 5, din icosul 16 Πᾶσα φύσις ἀγγέλων, cu incipitul în Ms. I-20 pe f. 82. În continuare, la f. 38^v, rând 2, din Ms. 397, se omite o kratimă de aproximativ trei pagini care este cuprinsă în Ms. I-20 de la f. 83,

rând 6, până la f. 85, rând 8. Corespondența se desfășoară corect pentru următoarele trei icoase: Ῥήτορας πολυφθόγγου: Ms. I-20, f. 85^v = Ms. 397, f. 38^v; Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον: Ms. I-20, f. 91 = Ms. 397, f. 44 și Τεῖχος εἰ τῶν παρθένων: Ms. I-20, f. 94 = Ms. 397, f. 47. În interiorul acestui icos ruptura de file este între 50^v-51; în Ms. I-20 textul se întrerupe pe f. 98^v rândul 9 și se continuă pe f. 51 din Ms. 397 la rândul 10 de pe f. 99 din Ms. I-20. Ambele volume au icosul 20 Ὑμνος ἄπας καὶ αἶνος complet: Ms. I-20, f. 102^v = Ms. 397, f. 54^v. Următoarea lipsă se înregistrează la icosul 21 Φωτοδόχον λαμπάδα, cu incipitul în Ms. I-20, f. 105 și în Ms. 397, f. 57. Textul la finalul filei 60^v se întrerupe în Ms. I-20 la f. 109, rândul 2 și se reia pe f. 61 în punctul de corespondență cu f. 111, rând 6, din Ms. I-20, în acest interval fiind inclus și incipitul icosului 22 Χάριν δοῦναι θελήσας, la f. 110 din Ms. I-20. Între f. 62^v-63 există o lipsă de aproximativ 25 de rânduri; în Ms. I-20 pe f. 112^v, ultimul rând, se întrerupe textul față de Ms. 397, reluarea fiind pe f. 116, rând 4, corespunder cu începutul filei 63 din Ms. 397. În acest interval se găsește și incipitul icosului 23 Ψάλλοντές σου τὸν τόκον, care este pe f. 113 în Ms. I-20. Finalul Ms. 397 este în punctul în care începe icosul 24 Ὁ πανόμνητε μῆτερ, cu incipitul la f. 121^v în Ms. I-20.

În ceea ce privește textul muzical, Ms. I-20 prezintă o particularitate neîntâlnită în alte manuscrise, și anume, unele indicații pe marginea filei care se referă la citirea corectă a muzicii. În interiorul textului, pe lângă mărturiile notate cu culoare roșie de copistul inițial, există suplimentar mici mărturii notate cu cerneală neagră de un psalt care este și autorul indicațiilor marginale. Acesta a considerat necesar să adauge succintele explicații întrucât citirea strictă a mărturiilor nu corespunde cu corectitudinea redării muzicale.

Mărturiile care nu corespund nu sunt greșeli de copiere deoarece sunt aceleași în patru surse – cele două din România și două manuscrise din fondul Iviron, nr. 957 și nr. 972 cercetate personal pe microfilm la Institutul de Studii Patristice din Thesalonik. Problema neconcordanței mărturiilor a fost abordată într-un articol semnat de Jørgen Raasted⁸. Autorul se oprește asupra cazului în care se notează o mărturie diatonică în punctul în care textul reclamă o mărturie transpusă ce implică introducerea elementului cromatic, de exemplu mărturia ehului 1 autentic pe *mi*. Explicația rezidă în utilizarea celor două tipuri de mărturii, și anume mărturiile ἀπὸ παραλλαγῆς ce decurg din sistemul *trohos*, de repetare la cvintă și mărturiile ἀπὸ μέλους care arată modulațiile și se pun prin transpoziție. Această transpoziție este în conformitate cu principiul pseudoparalagiei în care o treaptă se redenumesc după modul în care se face modulația și astfel o anumită structură intervalică se va deplasa pe alte trepte, pe altă bază a scării. Corecta aplicare a acestui principiu se poate verifica și prin corespondența cu mărturiile din textul versiunii notate în noul sistem de notație. În cazul de față, versiunea aparține lui Hourmouzios, se află în manuscrisul MIT 713 păstrat la Biblioteca Națională din Atena și verificarea o datorăm colegei de la Universitatea „Aristoteles” din Thesalonik, dr. Maria Alexandru, căreia îi mulțumim pe această cale. Pentru exemplificare, vom analiza textul icosului Γνωσιν ἄγνωστον γνῶναι, cu mărturie inițială de eh 2 plagal cu fthora nenano, în consecință citit cu structura mi-fa-sol diez-la; pe f. 11 se află indicația *cântă și aceste sunete care sunt modificate*, indicație care se aplică rândurilor 5-7. După mărturia de eh 1 autentic (notată cu cerneală neagră; v. fig. 1; rândul al 3-lea din fila reprodușă în fig. 3) pasajul până la mărturia dublă va fi citit cu *fa diez* deoarece următoarea mărturie este a ehului 4 autentic, așadar structura ehului 4 din *sol* va fi transpusă pe *re* (v. fig. 2, I). De la mărturia dublă (eh 4 notat cu roșu care se referă la pasajul anterior și eh 1 notat cu negru care se referă la pasajul următor), structura intervalică a ehului 1 din *re* transpusă pe *mi* are ca rezultat *fa diez* (v. fig. 2, II); în punctul în care se notează cu negru mărturia *leghetos*, aceasta implică transpunerea structurii *leghetos* de pe *mi* pe *fa diez* și astfel rezultă un pasaj executat cu *do diez* (v. fig. 2, III). De la mărturia ehului 4 până la cea a ehului 1, pasajul este redat diatonic și se continuă astfel (pe parcurs are indicația καὶ λέγε πρῶτον) până la notarea fthoralei *nenano*. Din acest punct, structura ehului 2 plagal cu secundă mărită va fi transpusă la cvarta superioară, pe *la*, așa cum o confirmă următoarele două mărturii ale ehului 2 plagal notate pe *la*. Ca rezultat al acestei transpoziții pasajul va fi redat cu *si bemol* și *do diez* (v. fig. 2, IV).

⁸ J. Raasted, *Thoughts on a Revision of the Transcription Rules of the Monumenta Musicae Byzantinae*, în: CIMAGL 54, 1986, p. 30-31.

Fig. 1 (corespunde cu fig. 3, rândurile 3-11).

Fig. 2

